

תענית בה"ב בחודש מרחשוון ובחודש אייר

הרקע

אחד המנהגים המופיע בלוח ארץ ישראל של הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי הוא להתענות שלוש פעמים לאחר חג הסוכות ועוד שלוש פעמים לאחר חג הפסח. על פי הלוח מתענים בשני חמישי ושני, מיד לאחר תחילת חודש מרחשוון, ולאחר תחילת חודש אייר. וכך כתב בלוח לגבי תחילת מרחשוון, תענית שני קמא, יום ב' ח' במרחשוון. סליחות לשני....נוהגין בכל אמירת הסליחות.....ואומרים אבינו מלכנו והוא רחום וא-ל ארך אפים. קורין ויחל וכן במנחה.

נראה שבחוגים של היהדות האורתודוקסית המודרנית, לא כל כך מקפידים על תעניות אלה, ומטרתנו כאן היא לבחון מה מקור המנהג.

תענית בה"ב – המקור

קביעת תענית משולשת בימי בה"ב, מוכרת לנו כבר ממסכת תענית. המשנה בפרק הראשון מציינת שעם עצירת הגשמים נקבעים שלוש תעניות ראשונות, והגמרא קובעת ששלוש אלה נקבעו תמיד בבה"ב. וכך למדנו במסכת תענית, דף י' ע"א,

משנה. הגיע שבעה עשר במרחשוון ולא ירדו גשמים - התחילו היחידים מתענין **שלוש תעניות, גמרא.** ואמר רב הונא: יחידים מתענין שלש תעניות שני וחמישי ושני. מאי קמשמע לן? תנינא: אין גוזרין תענית על הצבור בתחילה בחמישי - שלא להפקיע את השערים.¹ אלא שלש תעניות הראשונות **שני וחמישי ושני.**

תענית בה"ב לאחר הרגלים

בעלי התוספות

חכמים התבססו על הדפוס של שלוש התעניות בימים בה"ב, ותקנו אותם בצורה קבועה בחודש מרחשוון ובחודש אייר. **מתי החלה תקנה זו?** הרמב"ם אינו מזכיר תעניות אלה, אך בעל ההגהות (רבי מאיר הכהן, תלמיד המהר"ם מרוטנבורג, המאה ה"ג) מזכיר אותן כשהוא מלמד שמותר לאכול בהם בסעודת ברית מילה, ללא התרת הנדר. וכך כתב בעל ההגהות על הפרק הראשון בהלכות תענית ברמב"ם, כשמתענים בשני ובחמישי אחר החג ואפילו כל עשרת ימי תשובה ואירע ברית מילה מצוה לאכול ואין צריך התרה.

¹ שבירת התענית ביום חמישי היתה גורמת לציבור לקנות בבת אחת מזון גם לסעודות השבת וגם לסעודת שבירת התענית. הביקוש החריג היה גורם להפקעת המחירים.

מתוך כך נראה שהתקנה החלה באשכנז בתקופת בעלי התוספות. ואכן מצינו שהתוספות מסמיכים את המנהג לאמירה כוללת על הרגלים, המאופיינים כזמן בו גברים ונשים קרבים אלה לאלה יותר מדי. האמירה מופיעה במסכת קידושין בארמית, **סקבא דשתא ריגלא**, התוספות מפרשים ביטוי זה בדרך פ"א ע"א,

פירוש (הביטוי), ריעוע של ימות השנה לייחוד ולעבירה. כלומר ימות הרגל [שיש] קבוצות אנשים ונשים לשמוע הדרשה ונותנין עין זה על זה. וי"א **לכך נהגו להתענות לאחר פסח ולאחר סוכות**.

רבנו יעקב בעל הטורים

הטור ייחד סימן מיוחד לתקנה זו בסוף הלכות פסח. הטור מביא את התענית כמנהג אשכנזי, שמבוסס על הפסוק בתחילת ספר איוב. בפסוק מתואר איוב כצדיק המביא עולות לאחר משה בני משפחתו, כדי לכפר על ההתדרדרות האפשרית שפקדה אותם בעת השמחה. פרק א',

(ד) וְהָלְכוּ בָנָיו וַעֲשׂוּ מִשְׁתָּה בֵּית אִישׁ יוֹמוֹ וְשָׁלְחוּ וְקָרְאוּ לְשִׁלֶּשֶׁת אַחֵיהֶם לֵאמֹר אֲכָל וְלִשְׁתוּ עִמָּהֶם:

(ה) וַיְהִי כִּי הִקִּיפוּ יָמֵי הַמִּשְׁתָּה וַיִּשְׁלַח אִיּוֹב וַיִּקְדָּשׁם וַהֲשִׁיבם בְּבִקְרָא וַהֲעֵלָה עֲלוֹת מִסְפָּר כָּל־כִּי אָמַר אִיּוֹב אוֹלִי חֲטָאוּ בָנִי וּבָרַכּוּ אֶ-לֹהִים בְּלִבָּבָם כֹּכָה יַעֲשֶׂה אִיּוֹב כָּל-הַיָּמִים:

וכך כתב הטור באורח חיים סימן תצ"ב,

נוהגים באשכנז ובצרפת להתענות **שני וחמישי ושני** אחר הפסח והחג. וממתינין עד שיעבור כל חודש ניסן ותשרי ואז מתענין, לפי שאין רוצין להתענות בניסן ותשרי. וסמכו אותם על מקרא דאיוב, ויהי כי הקיפו ימי המשתה וגו' אולי חטאו בני וגו'. ובשביל שימי המועד הם ימי משתה ושמחה אולי חטאו, ועושים אותם כמו תענית ציבור לקרות ויחל:

המחבר והרמ"א

המחבר הסתייג מעט מלשון הטור. במקום דברי הטור **נוהגים**, ציין בספרו **יש נוהגים**. הרמ"א בהגהותיו חזר ללשון הטור, וציין שבאשכנז ובצרפת נהגו להתענות. וכך כתב בסימן תצ"ב,

דין תענית שני וחמישי ושני אחר המועדים, ובו סעיף אחד.

יש נוהגים להתענות שני וחמישי ושני אחר הפסח, וכן אחר חג הסוכות. וממתינים עד שיעבור כל חדש ניסן ותשרי, ואז מתענים.

הגה: מיד שני וחמישי ושני שאפשר להתענות (ד"ע). **ובאשכנז וצרפת נהגו להתענות**, ועושין אותו כמו תענית צבור לקרות ויחל (טור).

סיכום ביניים

בתקופת בעלי התוספות החלו להתענות באשכנז אחרי הרגלים, בסדרה של שלוש תעניות בימים בה"ב. המנהג התפשט באשכנז ובצרפת, אך על פי המחבר נראה שבמקומות האחרים לא הקפידו הכל לקיימו.

התעניות נקבעו כדי לעורר את העם לתשובה. התשובה נדרשה מחשש שמתוך שמחת הרגל, לא הקפידו על ההתנהלות הראויה.

מתי מתענים

על פי התקנה להתענות לאחר הרגל, התענית תתחיל ביום השני הראשון של חודש מרחשון וביום השני הראשון בחודש אייר.² ההמתנה עד לאחר ראש החודש נבעה מכך שלא רצו להתענות לא בחודש תשרי ולא בחודש ניסן. למעשה המתינו עד לאחר השבת הראשונה בחודש מרחשון ובחודש אייר. כך תקנו, כדי שיוכלו להכריז בשבת על קיומן של התעניות.³

נראה שבשנים הראשונות לקביעת התקנה, היו שהמליצו לקיים את התעניות בחודש מרחשון דווקא לאחר י"ז במרחשון הוא מועד הרביעה הראשונה. הנימוק לדחיה זו כפול. והובאו הדברים בשמו של המהרי"ל (מגנצא מאה י"ג) שרכז את מנהגי אשכנז הראשונים.⁴

1. בתעניות הגשמים המתוארות במסכת תענית, מהם נלקח המנהג להתענות שלוש תעניות בה"ב, החלו להתענות כשלא ירדו גשמים לאחר מועד הרביעה הראשונה, ורצו להסמיך מנהגם לאמור במסכת תענית. מועד הרביעה הוא י"ז במרחשון.

2. דחית התעניות אל תוך החורף, גרמה לקיצורו של הצום עם התקצרות הימים.

תענית בה"ב, פסח שני ויום העצמאות

שלוש התעניות בימי בה"ב, לא חלות בתאריכים מוגדרים. התאריך נקבע על פי היום בשבוע בו יחולו הרגלים הקודמים, סוכות בתשרי ופסח ניסן. מכאן שבשנים מסויימות יחול פסח שני בתענית שני בתרא (זאת כשפסח חל ביום ראשון בשבוע), ובשנים מסויימות יחול יום העצמאות בתענית שני קמא. (כשפסח חל ביום שלישי בשבוע).

מאחר ופסח שני הוא מעין יו"ט ויום העצמאות גם כן, נוצר מעין קונפליקט בין שני הימים החלים באותו היום.

² לא תקנו להתענות לאחר חג השבועות, מאחר ולא היה חשש שביום החג המצומצם יבוא הציבור לידי תקלה. אכן מצינו דעה יחידה של הראב"ד בעל ההשגות, שכתב בספר תשובותיו **תמים דעים**, שראוי להתענות גם לאחר חג השבועות. וכך כתב בספרו בסימן קע"ז, 'ומטעם זה נהגו יחיד הדורות ואנשי מעשה להתענות **אחר כל רגל ורגל משלושה רגלים** שלוש תעניות שני וחמישי ושני. כי שמא בשמחת הרגל נתלכלכו בחטא או הם או אנשי ביתם. וצריכים לבקש רחמים לכפר בעדם ובעד ביתם. וזה באמת מנהג יפה הוא וראוי לנהוג בו'.

³ ההכרזה על התעניות נעשתה על פי תקנת האבודרהם (המאה ה"ד ספרד), המוזכרת גם בשולחן ערוך אורח חיים בהלכות תשעה באב ושאר תעניות בסימן תק"נ, ס"ד, 'בשבת קודם לצום **מכריז שליח צבור הצום**, חוץ מט' באב וצום כפור וצום פורים וסימנך: אכ"ף עליו פיהו (אב-כיפור-פורים)'.
⁴ כך פסק למעשה הרב בנימין שלמה המבורגר, בלוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז. זאת למרות שהרמ"א כתב בהגהותיו לסימן תצ"ב, להתענות מיד בתחילת חודש מרחשון.

כיצד לפתור קונפליקט זה?

קונפליקט שכזה מצינו גם כשברית מילה חלה באחת מהתעניות הקבועות בלוח. המחבר מתייחס לכך בסימן קל"א, בסיום הלכות ברכת כהנים.

על פי דבריו יש להתענות כרגיל ביום הברית, ולקיים את סעודת המצווה לאחר תום התענית בערב. לגבי התפילות סבר, שניתן לשלב בין התענית עם הסליחות שלה, לבין חגיגת הברית שבגינה ימנעו מלומר תחנון. וכך כתב המחבר, בסימן קל"א ס"ה, סעיף ה

אם חלה מילה בתענית צבור, **מתפללים סליחות ואומרים וידוי, ואין נופלים על פניהם ואין אומרים** והוא רחום בשחרית, אפי' במקום שנהגו לאומרו בלא זה.

נמצא שברית מילה אינה משנה כלל את סדרי התפילה והסליחות בתענית הציבור, והשפעתה היחידה היא בהימנעות מנפילת אפיים ואמירת תחנון.⁵

1. פסח שני

מה היתה גישת הפוסקים לגבי פסח שני שחל בתענית בתרא?

יכולים היינו לצפות שהכללים שמצאנו לגבי ברית מילה שחלה בתענית, יחולו גם על השילוב שבין פסח שני לתענית האחרונה של בה"ב. אך מסתבר שכמעט ולא מצינו הלכות הקשורות לפסח שני בספרי ההלכה.⁶ הבעיה התעוררה רק לאחר שבארצות מזרח אירופה ובעיקר בחצרות החסידים, החלו לציין את פסח שני כיום חג. כאן התעוררה לראשונה ההתנגשות בין מהותו של י"ד באייר כיום חג, לבין הקפדה על תעניות בה"ב. חוסר המסורת הקשורה לנושא, גרם לכך שנכתבו הנהגות רבות ולעתים אף סותרות כדי להתמודד עם הסתירה.

הרב צבי כהן מבני ברק שהוציא ספרי הלכה סביב נושאים רבים הקשורים למועדי השנה, מתייחס לנושא בספריו. כאמור, המסורת בנושא אינה מגובשת דיה, וגם הרב כהן נאלץ להביא שורה של מנהגים שממש סותרים האחד את האחר.

בספרו **בין פסח לשבועות**,⁷ מוקדש פרק ז' לפסח שני. בסעיף ט' כתב באופן כללי שיש להרבות בו קצת בשמחה, ובסעיף י"א הוסיף שאין להתענות בו. בהמשך דבריו הוא מפנה לפרק כ"ו בספרו האחר, **ערב פסח שחל בשבת**.⁸ וכך כתב שם בהתייחסו לתענית עצמה,

⁵ בסימן קל"א מזכיר המחבר את כל הימים בהם נמנעים מלומר תחנון, ופסח שני אינו נזכר עמהם.

⁶ פסח שני מופיע כבר במגילת תענית, כיום שאין להספיד בו ולגירסא אחרת שאין להתענות בו. אך מאחר ומגילת תענית בטלה, לא השפיע איזכור זה על הפסיקה.

רש"י בפירושו לפרשת פסח שני בפרשת בהעלותך, מגדיר את החג במילים הלקוחות מהמדרש, 'פסח שני מצה וחמץ עמו בבית ואין שם יום טוב', ואין איסור חמץ אלא עמו באכילתו.

⁷ בין פסח לשבועות, בני ברק תשמ"ה הוצאה עצמית.

⁸ ערב פסח שחל בשבת בני ברק תשל"ז הוצאה עצמית.

ג. רשאים להתענות ביום זה. אולם אף הנוהגים להתענות תענית בה"ב, יש שאין מתענים כלל ביום זה. ומתענים (באותה שנה, אד"י) שתי תעניות בלבד. ומהם שמתענים למחרת. ויש שמתענים רק עד חצות, ויש שהורו שיתענו ביום ה' או ביום ב' שאחריו.

ובהתייחסו לסדר התפילה הוסיף וכתב,

ד. הנוהגים לא לומר תחנון בכל פסח שני, אין אומרים בו אף בשנה זו שחל בתענית בה"ב, אבל אומרים את הסליחות המיוחדות לתענית זו. אך הסכימו רבני ירושלים שאין אומרים בירושלים גם הסליחות. וכן נהגו ברב בתי הכנסיות בארץ ישראל.

2. יום העצמאות

ריבוי הדעות שתואר לעיל באשר לפסח שני שחל בתענית שני בתרא, היה הרקע להתייחסות ליום העצמאות שחל לעתים בתענית שני קמא. אווירת החג ואמירת ההלל ברוב עם, הדחיקה לחלוטין את ענין התענית.⁹

לכך ראוי להוסיף עוד שתי נקודות המסבירות מדוע הנושא נדחק ממרכז הבמה ההלכתית.

1. רבים מאלה המקפידים להתענות בה"ב, לא חוגגים את יום העצמאות כלל, ולכן הבעיה לא עלתה לסדר היום.¹⁰

2. במהלך השנים שונה חוק יום העצמאות כדי למנוע חילול שבת, המתלווה לארגון טקסי יום הזכרון וחגיגות יום העצמאות שלמחרתו. על פי גרסת החוק האחרונה (משנת תשס"ד), יקויימו יום הזכרון ויום העצמאות רק בצמד הימים שני ושלישי, שלישי ורביעי ורביעי וחמישי.¹¹ מכאן שיום העצמאות לא יוחג עוד ביום שני בשבוע, וממילא נפתרה בעיית יום העצמאות שחל בתענית שני קמא.

סיכום

כאמור בסיכום הביניים לעיל, תוקנו שלוש תעניות בה"ב בתקופת בעלי התוספות. המנהג התפשט באשכנז ובצרפת, אך על פי המחבר נראה שבמקומות האחרים לא הקפידו הכל לקיימו.

⁹ שמעתי מפיו של אחד מתלמידיו של הרב צבי יהודה הכהן קוק ע"ה, שבשנות החמישים והששים של המאה הקודמת, חל יום העצמאות פעמים רבות ביום שני בשבוע, שהיה תענית קמא של בה"ב (8 פעמים בין השנים תש"י-תש"ל). הרב קוק בקש לשלב בתפילה גם הלל וגם סליחות. תלמידי הישיבה 'הצביעו ברגליהם' ונעדרו מהתפילה, והרב קוק נאלץ לשנות את פסיקתו המקורית.

¹⁰ לוח ארץ ישראל של הרב י"מ טוקצ'נסקי שהוזכר בתחילת המאמר, מופיע מאז שנת תרס"ה. יום העצמאות כלל לא הוזכר בלוח זה מאז תש"ח ועד היום.

¹¹ יום העצמאות חל תמיד ביום שני בשבוע בו חל שביעי של פסח. מכאן שעל פי הכלל של לא בד"ו פסח, יוכל יום ה' באייר לחול רק בימים שני, רביעי, ששי ושבת. הטבלה הבאה מראה מתי יחוגו את יום העצמאות על פי חוק יום העצמאות הנוכחי. העיון בטבלה מראה שנחוג את יום העצמאות בזמנו, כלומר בתאריך ה' באייר, רק אם ה' באייר יחול ביום רביעי בשבוע

ה' באייר על פי הלוח	שני	רביעי	ששי	שבת
יום העצמאות על פי החוק	שלישי	רביעי	חמישי	חמישי

ערוך השולחן המסכם את ההלכות בדרכו, מציין בסימן תצ"ב, שבגלל 'חלישות הדורות' נתמעטו כיום המתענים.

יום העצמאות ה' באייר יחול לעתים ביום תענית שני קמא, ופסח שני יחול לעתים בתענית שני בתרא. נסינו לבחון מה עמדת הפוסקים האחרונים הבודדים שדנו בקונפליקט זה.